

Μαρτυρίες για τον πληθυσμό της Νάξου, 17^{ος}-19^{ος} αι.

Είναι δυνατή η έγκυρη γνώση του πληθυσμού μιας πόλης, ενός χωριού, ή ενός ελληνικού νησιού τον 17^ο ή τον 18^ο αιώνα; Είναι εφικτή η παρακολούθηση της διακύμανσης του πληθυσμού τους για μια μακρά περίοδο, ας πούμε από τον 16^ο έως τον αρχόμενο 19^ο αιώνα; Αν επιβαλλόταν στα ερωτήματα αυτά να δοθεί μονολεκτική απάντηση, αυτή θα ήταν αρνητική. Η απουσία αξιόπιστων πηγών για τον πληθυσμό των ελληνικών περιοχών που διατέλεσαν υπό οθωμανική κυριαρχία, για τις περιόδους που προηγούνται της διεξαγωγής συστηματικών κρατικών απογραφών, -δηλαδή για την πριν τα μέσα του 19^{ου} αιώνα εποχή- επανέρχεται με σταθερό τρόπο σε κάθε προσπάθεια διερεύνησης των πληθυσμιακών δεδομένων.¹ Τα τεκμήρια που διασώζονται είναι περιορισμένα και διάσπαρτα και οι πληροφορίες που αντλούνται από αυτά αποσπασματικές, ενώ κάποιες φορές είναι αναξιόπιστες, φανταστικές ή και σκόπιμα παραπλανητικές. Τα χρονικά χάσματα επίσης που παρουσιάζονται στη συνέχεια των μαρτυριών, συχνά δεν επιτρέπουν να σχηματιστεί μία ολοκληρωμένη εικόνα της εξέλιξης. Ακόμη και στις περιπτώσεις που έχουμε καταμετρήσεις ή άλλα απογραφικού τύπου στοιχεία, αυτά δεν έχουν συλλεχθεί με σκοπό την απογραφή του πληθυσμού αλλά για φορολογικούς σκοπούς, και συνεπώς υπόκεινται στη λογική και στις προτεραιότητες που θέτουν οι ανάγκες καταγραφής των φορολογουμένων και κατανομής των φόρων.

Παρόλα αυτά η διεξοδική συλλογή των διαθέσιμων μαρτυριών, η αναδίφηση σε ποικίλης προέλευσης τεκμήρια που συντάχθηκαν για διαφορετικούς λόγους και συγκεντρώνουν διαφορετικά ποιοτικά γνωρίσματα, επιτρέπουν να σχηματιστεί μία εικόνα για τον πληθυσμό αρκετών περιοχών, η οποία εντούτοις κατά πάσα πιθανότητα δεν προδίδει πλήρως την πραγματικότητα. Για περιοχές του υπό οθωμανική κυριαρχία νησιωτικού χώρου, όπως η Νάξος, οι μαρτυρίες αυτές για τον πληθυσμό θα μπορούσαν, ανάλογα με την αιτία συγκέντρωσής τους και τον τρόπο εκφοράς τους, να διακριθούν χονδρικά σε δύο κατηγορίες:

α) Καταγραφές φορολογικού χαρακτήρα που συγκροτήθηκαν για τον υπολογισμό και την κατανομή της φορολογικής οφειλής, είτε από τις οθωμανικές αρχές είτε από τις κοινοτικές χριστιανικές αρχές, οι οποίες είχαν αναλάβει το έργο της ανακατανομής και εξατομικευμένης απόδοσης της φορολογικής υποχρέωσης στους κατοίκους της κοινότητας.

β) Μαρτυρίες προξένων, ταξιδιωτών ή άλλων πρόσκαιρα διαμενόντων στον τόπο, οι οποίοι καταγράφοντας τις μνήμες τους ή τις παρατηρήσεις τους θεωρούν ότι το ζήτημα του πληθυσμού αποτελεί στοιχείο άξιο μνείας. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται κυρίως οι πληροφορίες των περιηγητών, που από τον 18^ο αιώνα πιο συστηματικά κάνουν και αναφορά στον πληθυσμό του νησιού. Επίσης όμως και οι εκθέσεις των απεσταλμένων της Καθολικής εκκλησίας, οι οποίοι, παρότι έχουν στόχο

¹ Βλ. ενδεικτικά Δ. Δημητρόπουλος, «Ιστοριογραφικές χρήσεις των προ-στατιστικών μαρτυριών για τον πληθυσμό», Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας: *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, επιμέλεια Πασχ. Κιτρομηλίδης, Τρ. Σκλαβενίτης, τ. 2, Αθήνα 2004, σ. 59-76, Λ. Καλλιβρετάκης, «Ιστορική έρευνα των οικισμών της Ελλάδας. Ερευνητικά ζητούμενα και προβλήματα των πηγών», στον τόμο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά Μελετήματα*, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 18, Αθήνα 2003, σ. 13-16.

να καταγράψουν κυρίως την κατάσταση του ποιμνίου της, συχνά κάνουν λόγο και για το συνολικό πληθυσμό.

Οι μαρτυρίες που περιέχουν κάποια μνεία του πληθυσμού για τα νησιά του Αιγαίου είναι αρκετά συχνές. Η Νάξος μάλιστα, όσον αφορά την πυκνότητα των αναφορών, ανήκει στους προνομιούχους τόπους, καθώς λόγω της γεωγραφικής της θέσης, του μεγέθους και της σημασίας της αποτέλεσε βασικό σταθμό των ταξιδιωτών, ενώ παράλληλα, εξαιτίας της ισχυρής Καθολικής της μειονότητας, μνημονεύεται συστηματικά στις εκθέσεις των καθολικών ιερέων. Έτσι, για τη μακρά περίοδο από τον 16^ο αιώνα μέχρι τη δεκαετία του 1830 έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον 50 διαφορετικές μαρτυρίες, που με κάποιο τρόπο παρέχουν πληροφορίες ή ενδείξεις για τον πληθυσμό της Νάξου. Σημειώνουμε ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά των μαρτυριών αυτών:

1) Οι μαρτυρίες δεν είναι ομοιόμορφα κατανεμημένες στο χρόνο. Είναι σπάνιες τον 16^ο αιώνα, αυξάνονται σημαντικά από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα και πυκνώνουν πολύ στα τέλη του 18^{ου} και όσο βαδίζουμε στα χρόνια της Επανάστασης του 1821.

2) Στη συντριπτική πλειονότητα των μαρτυριών ο συντάκτης τους κάνει μια γενικόλογη εκτίμηση του πληθυσμού, που είναι αποτέλεσμα είτε δικής του παρατήρησης είτε πληροφοριών που συνέλεξε. Ας επισημανθεί ότι οι εκτιμήσεις που αφορούν τον πληθυσμό μεγάλων νησιών, όπως η Νάξος, όπου οι κάτοικοι εκτός από τη Χώρα ήταν εγκατεσπαρμένοι και στα χωριά, είναι ακόμη περισσότερο επισφαλείς. Πράγματι, ήταν ανέφικτο οι επισκέπτες της Νάξου να έχουν ιδίαν άποψη ή επαρκή αντίληψη για το μέγεθος του συνόλου των οικισμών του νησιού -οι οποίοι σύμφωνα με τους περισσότερους περιηγητές ανέρχονταν σε 35 με 40- με αποτέλεσμα η εκτίμησή τους για τον πληθυσμό να είναι ακόμη πιο αυθαίρετη και ελλιπής. Πηγή περαιτέρω παρανοήσεων αποτελεί η ασάφεια κάποιων περιηγητών, οι οποίοι δεν διευκρινίζουν ρητά αν η εκτίμησή τους αφορά το συνολικό πληθυσμό του νησιού ή μόνον της πόλης της Νάξου.

3) Ο αριθμός 10.000 αποτελεί για τα θέματα του πληθυσμού της Νάξου, κατά την περίοδο που εξετάζουμε εδώ, ένα είδος ορίου, καθώς, αν και σπανιότατα παραδίδεται ως εκτίμηση για τον πληθυσμό της, εντούτοις γύρω από τον αριθμό αυτό μοιάζουν να περιστρέφονται τα πληθυσμιακά δεδομένα του νησιού. Από τα στοιχεία λοιπόν του Πίνακα 1 φαίνεται ότι κατά τον 16^ο και 17^ο αιώνα ο πληθυσμός δεν υπερβαίνει τους 10.000 κατοίκους. Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα αγγίζει ίσως τις 10.000 κατοίκους, τον αρχόμενο όμως 18^ο αιώνα κατά πάσα πιθανότητα παρουσιάζει κάμψη, που φαίνεται να διατηρείται μέχρι τα μισά του αιώνα αυτού, με αποτέλεσμα όλες οι μαρτυρίες να κάνουν λόγο για πληθυσμό κάτω από 10.000 κατοίκους, συχνά δε για πληθυσμό περί τις 5.000 κατοίκους. Στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές 19^{ου} αιώνα καταγράφεται μία σημαντική αύξηση, αφού πλέον όλες οι μαρτυρίες κάνουν λόγο για πληθυσμό πάνω από 10.000 κατοίκους, ενδέχεται μάλιστα στις παραμονές της Επανάστασης του 1821 να υπερέβη τις 15.000.

Ο πληθυσμός αυτός δείχνει ότι το νησί ήταν σχετικώς καλά κατοικημένο. Αυτό γίνεται περισσότερο εμφανές αν ο πληθυσμός του συγκριθεί με το κατά πολύ χαμηλότερο επίπεδο κατοίκησης που παρατηρείται στις ηπειρωτικές περιοχές του ελληνικού χώρου την εποχή αυτή, όπως επίσης και με τον πληθυσμό της Νάξου στους δύο αιώνες που ακολούθησαν. Θυμίζουμε ότι σύμφωνα με τις επίσημες απογραφές -παρά τη γενικότερη αύξηση του ελληνικού πληθυσμού- ο πληθυσμός του

νησιού, είχε αυξομειώσεις, δεν παρουσίασε όμως ριζική μεταβολή (ενδεικτικά το 1861 ήταν 12.908 κάτοικοι, το 1920 18.044 και το 1991 14.838).²

Στο σημείο αυτό θα θέλαμε, με βάση το τεκμηριωτικό υλικό για τον πληθυσμό της προ-στατιστικής περιόδου, να σχολιάσουμε κάποια ειδικότερα ζητήματα που ανακύπτουν από τις πηγές της εποχής και αφορούν τις διακυμάνσεις και ορισμένα χαρακτηριστικά του πληθυσμού.

Ένα πρώτο σχόλιο αφορά τη μείωση του πληθυσμού της Νάξου, που όπως αναφέρθηκε παραπάνω, φαίνεται ότι σημειώθηκε στο πρώτο μισό του 18^{ου} αιώνα. Η μείωση αυτή αποτυπώνεται τόσο στις οθωμανικές φορολογικές καταστιχώσεις όσο και στις μαρτυρίες των περιηγητών. Πράγματι οι μαρτυρίες των τελευταίων συγκλίνουν ότι ο πληθυσμός του νησιού στα τέλη του 17^{ου} αιώνα πρέπει να ήταν περί τις 8.000 κατοίκους, ενώ πριν τα μέσα του 18^{ου} αιώνα είχε περιοριστεί στις 5.000. Στις οθωμανικές φορολογικές καταγραφές επίσης παρουσιάζεται μία μείωση της τάξης περίπου του 40%, ανάμεσα στους «χανέδες» που είχαν επιδικαστεί στη γενική καταγραφή που διενεργήθηκε στις Κυκλάδες το 1670 και σε μία μεταγενέστερη που έγινε το 1708 στη Νάξο.³

Οπωσδήποτε η πληθυσμιακή αυτή κάμψη δεν είναι φαινόμενο που απαντά αποκλειστικά στη Νάξο. Αντίθετα μάλιστα κοινοτικά έγγραφα από άλλα γειτονικά νησιά, όπως τη Σύρο, την Τήνο, την Πάρο, αλλά και την ίδια τη Νάξο καταγράφουν την εποχή αυτή έντονο ρεύμα μετανάστευσης, κυρίως προς την Κωνσταντινούπολη, διεκτραγωδούν την κατάσταση που δημιουργείται από την αποψίλωση του πληθυσμού και αποτυπώνουν φορολογικά και άλλα μέτρα που παίρνουν οι κοινοτικές αρχές προκειμένου να κρατήσουν τους ανθρώπους τους στον τόπο ή να επαναπροσελκύσουν όσους ήδη έχουν φύγει.⁴ Η μείωση αυτή έρχεται μετά το τέλος των δύο μακροχρόνιων Τουρκοβενετικών πολέμων (1645-1669 και 1684-1699) που επισφραγίστηκε με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς, και ενός τρίτου συντομότερου την περίοδο 1715-1718, που σηματοδότησαν μία μακρά περίοδο σχετικής ηρεμίας και ειρήνης στο Αιγαίο. Παρότι ακούγεται ίσως αντιφατικό, είναι ενδεχόμενο η ειρηνική αυτή περίοδος να πυροδότησε τη μετανάστευση. Πράγματι, αν και η οικονομία των νησιών των Κυκλάδων στηρίζονταν κατά κύριο λόγο στην αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, είχε όμως ταυτόχρονα την ανάγκη και συμπληρωματικών πόρων για να κρατήσει το ανθρώπινο δυναμικό του τόπου. Η καταστολή λοιπόν της πειρατείας και η εξάλειψη του κούρσου, που έφεραν τα ειρηνικά χρόνια, απέκοψαν τους νησιώτες από τον σχετιζόμενο με τις πειρατικές δραστηριότητες κόσμο, το εμπόριο των λειών και των προμηθειών των προσωρινά ναυλοχούντων πλοίων, που φαίνεται ότι λειτουργούσαν τονωτικά για τις νησιωτικές οικονομίες.⁵

Ειδικότερα όμως όσον αφορά στη Νάξο, η πρόσφατη έκδοση μίας συλλογής τουρκικών εγγράφων που επιμελήθηκε ο τούρκος ιστορικός Cevdet Küçük φέρνει στην επιφάνεια και μία άλλη πτυχή του θέματος. Σύμφωνα λοιπόν με έγγραφο που

² Μια καταγραφή των αποτελεσμάτων των απογραφών πληθυσμού για τη Νάξο βλ. Αντ. Αγιοπετρίτης, «Η εξέλιξη του πληθυσμού της Νάξου από το 16^ο μέχρι τον 29^ο αιώνα», π. *Ναξιακά*, 4 (42), Άνοιξη 2002, σ. 83-130.

³ Βλ. τα σχετικά δεδομένα Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος} – αρχές 19^{ου} αιώνα*, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 27, Αθήνα 2004, σ. 47-50 και 211-213.

⁴ Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες*, 119-125. Ο Β. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. 1, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 300, υποθέτει ότι η μείωση αυτή δεν οφείλεται σε μείωση του πληθυσμού αλλά σε διαφορετικό τρόπο υπολογισμού του φόρου που βαρύνει τους χανέδες. Η μεταγενέστερη δημοσίευση των οθωμανικών εγγράφων νομίζω επιβάλλει να δεχτούμε ότι υπήρξε μείωση του πληθυσμού.

⁵ Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες*, 125-126.

απευθύνει η κεντρική οθωμανική διοίκηση στον καδή της Νάξου στις 7 Ιουλίου 1706, κατά τη διάρκεια των τουρκοβενετικών πολέμων είχαν εγκατασταθεί στο νησί και εγγραφεί στα κατάστιχα του 300 Κρητικοί. Στο έγγραφο επισημαίνεται ότι μετά την κατάληψη του Χάνδακα από τα οθωμανικά στρατεύματα το 1669, κάποιοι επέστρεψαν στην πατρίδα τους, κάποιοι άλλοι πέθαναν στη Νάξο, παρά τούτο όμως όλοι αυτοί εξακολούθησαν να υπολογίζονται ως ενεργός, φορολογούμενος, πληθυσμός.⁶

Συνεπώς, έχουμε μία έγκυρη μαρτυρία ότι υπήρξε πρόσκαιρη τουλάχιστον εγκατάσταση Κρητικών προσφύγων στη Νάξο, οι οποίοι όμως δεν κατέφυγαν εκεί, όπως είχε προταθεί από την παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία, μετά από την κατάληψη της Κρήτης από τους Οθωμανούς. Αντίθετα, επρόκειτο για πρόσφυγες που έφυγαν από την Κρήτη κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών και της μακροχρόνιας πολιορκίας του Χάνδακα, μην αντέχοντας τις κακουχίες που συνεπάγονταν οι στρατιωτικές επιχειρήσεις και το γενικότερο πολεμικό περιβάλλον. Φαίνεται μάλιστα ότι επέστρεψαν σταδιακά στα σπίτια τους όταν επήλθε ειρήνη, παρόλο που ολόκληρη η Κρήτη βρισκόταν πλέον υπό οθωμανική κυριαρχία. Η χρονολόγηση αυτή, της φυγής των Κρητών προσφύγων, πριν την τουρκική κατάκτηση, καθιστά εύλογη και την εγκατάστασή τους στη Νάξο, αφού ενδεχόμενη φυγή τους μετά την κατάληψη του Χάνδακα από τον φόβο των Τούρκων, δεν θα δικαιολογούσε την μετοίκησή τους σε μία περιοχή που βρισκόταν ήδη υπό οθωμανική κυριαρχία.

Στο ίδιο θέμα επανέρχεται και ένα άλλο, λίγο μεταγενέστερο, έγγραφο της οθωμανικής διοίκησης. Εδώ επιβεβαιώνεται ότι το αίτημα των Ναξίων εισακούστηκε και διενεργήθηκε στις 7 Ιουλίου 1708 νέα καταγραφή των κατοίκων, η οποία οδήγησε σε σημαντική μείωση των επιβληθέντων «χανέδων» -από 1294 σε 783- και συνεπώς και της επιβαλλόμενης φορολογικής οφειλής.⁸ Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι σε ελληνικές πηγές -τον κώδικα της Θεοσκεπάστης που έχει επισημάνει ο Β. J. Slot και βρίσκεται στα Γ.Α.Κ.,⁹ και σε ένα τεκμήριο που φυλάσσεται στο Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου και φέρει τον τίτλο «Νέον ταχίρη χανέδων Αξιάς», με ημερομηνία 20 Σεπτεμβρίου 1708- επιβεβαιώνεται η οθωμανική πηγή. Στο δεύτερο μάλιστα ντοκουμέντο, στον σχετικό ανά χωριό κατάλογο που παρατίθεται με τους επικαθήμενους «χανέδες», το τελικό άθροισμα συμποσούται σε 783, όσοι δηλαδή ακριβώς και οι «χανέδες» στην οθωμανική πηγή.¹⁰

Τα ελληνικά ντοκουμέντα παράλληλα αναδεικνύουν μία ακόμη ενδιαφέρουσα παράμετρο, καθώς δίνουν την κατανομή των «χανέδων» εκτός από το Κάστρο και το Μπούργο και στα χωριά της Νάξου ή μάλλον στους οικισμούς εκείνους -κατά

⁶ C. Küçük (επιμ.), *Ege adalarının egemenlik devri tarihesi*, Αγκυρα 2001, έγγρ. 66, σ. 288. Ευχαριστώ και από εδώ τον Γιώργο Βίδρα για την επισημάνση του τόμου αυτού.

⁷ Ο Β. Σφυρόερας, «Κρητικά επώνυμα εις τας Κυκλάδας», *Πεπραγμένα του Β' Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 4, Αθήνα 1969, σ. 457-466, ο οποίος στηριζόμενος σε ιστορικό και ονοματολογικό υλικό ανασκευάζει την άποψη αυτή, έχει συγκεντρώσει τη σχετική βιβλιογραφία (κυρίως σ. 457-458). Βλ. επίσης Γ. Ζευγώλης, *Έποικιοι Κρητικοί στ' Απεράθου της Νάξου*, Αθήνα 1998, ιδίως σ. 19-26.

⁸ C. Küçük, *ό.π.*, έγγρ. 73, σ. 291-292.

⁹ Βλ. Β. J. Slot, *Archipelagus turbatus*, *ό.π.*, σ. 300, 310 και 443. Βλ. επίσης του ίδιου, «Ζωή και οικονομία στην ορεινή Νάξο κατά τον 17^ο αιώνα», π. *Φλέα*, τχ. 25, Ιανουάριος-Μάρτιος 2010, σ. 7-16, όπου και ενδιαφέρουσες επισημάνσεις για τα αριθμητικά δεδομένα του κώδικα σε επιμέρους χωριά της Νάξου.

¹⁰ Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου, V. Οικονομικό Αρχείο, Λυτά φύλλα λογαριασμών, φακ. Α', έγγρ. 2 (βλ. μνεία του εγγράφου στον κατάλογο που έχει συντάξει ο Αγαμ. Τσελίκας, «Κατάλογοι και αναγραφές χειρογράφων και αρχείων. 6. Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου», *Δελτίο του Ιστορικού και Παλαιογραφικού Αρχείου*, τ. 4, Αθήνα 1988, σ. 104)

τεκμήριο τους σημαντικότερους- που θεωρήθηκαν άξιοι φορολογικής καταγραφής. Τα αριθμητικά μάλιστα αυτά δεδομένα του 1708 μπορούν να αντιπαραβληθούν με εκείνα της οθωμανικής καταγραφής του 1670, που έχει δημοσιεύσει ο B. J. Slot.¹¹ Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, αν και είναι εμφανής η μείωση του αριθμού των «χανέδων» σε όλους τους οικισμούς σχεδόν της Νάξου, τα χωριά που εξακολουθούν να έχουν την υποχρέωση καταβολής φόρων, κατά συνέπεια και τα κατοικημένα χωριά, δεν μεταβάλλονται.

Σταθερός παραμένει και ο γεωγραφικός άξονας που συγκεντρώνονται οι οικισμοί, κυρίως στο κεντρικό και βόρειο τμήμα της Νάξου. Η Αγλαΐα Κάσδαγλη, μιλώντας για το τέλος του 17^{ου} αιώνα,¹² έχει επισημάνει πέντε επιμέρους ζώνες κατοίκησης που εντοπίζονται: σε μικρή απόσταση από την πόλη της Νάξου (Περίχωρα), στην περιοχή της Δρυμαλίας, στην περιοχή της Απειράνθου –ο οικισμός της οποίας σύμφωνα με όλες τις μαρτυρίες αποτελούσε τον μεγαλύτερο μετά τη Χώρα και τα περίχωρά της οικιστικό πυρήνα που συγκέντρωνε μάλιστα αξιόλογο πληθυσμό- και στο βορινό τμήμα του νησιού, την Άνω Μερά. Τα δεδομένα του 1708 δείχνουν ότι οι ζώνες αυτές είχαν διατηρηθεί αμετάβλητες και στις αρχές του 18^{ου} αιώνα.

Αξίζει νομίζω να επισημανθεί ότι, όπως φαίνεται και από τα δεδομένα του Πίνακα 2, το οικιστικό δίκτυο της Νάξου ήταν εγκατεστημένο κατά κύριο λόγο σε υψόμετρο μεγαλύτερο των 200 μέτρων. Συγκεκριμένα από τους 22 οικισμούς που εντοπίστηκε το υψόμετρό τους, οι 14 βρίσκονταν στα 200-500 μέτρα, οι 4 σε υψόμετρο μικρότερο των 200 μέτρων και οι υπόλοιποι 4 σε υψόμετρο άνω των 500 και μέχρι τα 630 μέτρα.¹³ Η εικόνα αυτή παραλλάσσει κάπως από την εικόνα του οικιστικού δικτύου στον ηπειρωτικό χώρο, όπου σύμφωνα με μία υπό εξέλιξη έρευνα σε μία ευρεία ζώνη που εκτείνεται στη Ανατολική Θεσσαλία και στην Ανατολική Στερεά Ελλάδα στα τέλη του 18^{ου} αιώνα το 60% περίπου των οικισμών βρίσκονταν σε υψόμετρο μέχρι 200 μέτρα και το 32% στη ζώνη των 200-500 μέτρων.¹⁴

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης μία σειρά από φορολογικά κατάστιχα που σώζονται στο Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου, διότι επιτρέπουν μια καταρχήν διερεύνηση του θέματος της κατοίκησης του νησιού και στον αιώνα που ακολουθεί. Τα τεκμήρια αυτά χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και καταγράφουν τους υπόχρεους καταβολής δεκάτης.¹⁵ Χωρίς βεβαίως να είναι σε θέση να αποδώσουν τον πληθυσμό της περιοχής, αφού αφορούν την καταβολή ενός φόρου επί της γεωργικής παραγωγής, δίνουν εντούτοις μία εικόνα των οικισμών που παρουσιάζουν σταθερή κατοίκηση και μια ένδειξη του οικονομικού δυναμισμού τους και κυρίως των αγροτικών δραστηριοτήτων που ασκούνται σε αυτούς. Στον Πίνακα 3 έχουν αποδελτιωθεί τα αριθμητικά δεδομένα που προκύπτουν από τις εγγραφές των φορολογουμένων στα κατάστιχα αυτά.

¹¹ B. J. Slot, *ό.π.*, σ. 308-309.

¹² Aglaia E. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, σ. 36-39.

¹³ Αναφέρεται εδώ το υψόμετρο των οικισμών που ταυτίστηκαν με βάση το όνομά τους, όπως αυτό παραδίδεται στις σύγχρονες επίσημες πηγές. Δεν μπορεί να αποκλειστεί όμως το ενδεχόμενο να υπήρξε μετακίνηση σε υψηλότερο ή χαμηλότερο υψόμετρο του παλαιότερου οικιστικού πυρήνα κάποιων αυτών οικισμών. Στο βαθμό που δεν υπήρξε μεταβολή του ονόματος για τις οριακές αυτές περιπτώσεις οι υπάρχουσες πληροφορίες δεν αποδίδουν με ακρίβεια το υψόμετρο του οικισμού τον 17^ο ή τον 18^ο αιώνα.

¹⁴ D. Dimitropoulos, «On the settlement complex of Central Greece: an early nineteenth-century testimony», π. *The Historical Review / La Revue Historique*, 7 (2010), σ. 342-343.

¹⁵ Έχουν καταγραφεί από τον Αγαμ. Τσελίκα, *ό.π.*, σ. 104-107.

Παρότι, όπως τονίστηκε ήδη παραπάνω, δεν αποτελούν καταγραφές του πληθυσμού, ούτε καν φορολογικούς καταλόγους του συνολικού πληθυσμού, τα αριθμητικά στοιχεία του Πίνακα 3, αν συγκριθούν με εκείνα του Πίνακα 2, συνιστούν μία ένδειξη ότι οι ζώνες κατοίκησης αλλά και οι οικισμοί που παρουσίαζαν οικονομική δραστηριότητα δεν μεταβλήθηκαν σημαντικά στο πέρασμα από τον 17ο στον 18^ο και στον αρχόμενο 19^ο αιώνα.¹⁶ (Η ταύτιση των οικισμών που καταγράφονται στην οθωμανική απογραφή του 1670 και στα κοινοτικά κατάστιχα δεκατιάς του ύστερου 18^{ου} αιώνα είναι εμφανής στον Χάρτη 1. Εκεί, επί του χάρτη που είχε συγκροτήσει η Αγλαΐα Κάσδαγλη για το 1670 έχουν επισημανθεί με αχνό χρώμα οι οικισμοί που αναφέρονται και στα τεκμήρια του τέλους του 18^{ου} αι. Νέοι οικισμοί είναι οι: Βουρβουριά, Κουτζοχεράδο (σήμ. Χείμαρρος) και Εγγαρές, οι οποίοι επισημαίνονται με πιο έντονο χρώμα και χρήση άλλης γραμματοσειράς.

Το θέμα των καταμετρήσεων επανέρχεται στη μνεία μίας απογραφής του πληθυσμού, ενός «ψυχομετρήματος» όπως έχει χαρακτηριστεί, η οποία φέρεται να διενεργήθηκε το 1754. Παραστατική περιγραφή της δημοσίευσε το 1928 στην εφημερίδα *Φωνή Νάξου-Πάρου* ο Γεώργιος Βαρδής.¹⁷ Σύμφωνα με τον τελευταίο η απογραφή αφορούσε την πόλη της Νάξου, διενεργήθηκε κατά ενορίες και «μιλιέτ» (Ορθόδοξοι, Καθολικοί, Εβραίοι, Αρμένιοι), και φέρεται να κατέληξε σε συμπλοκές ορθοδόξων και Εβραίων. Το δημοσίευμα επανήλθε στην επικαιρότητα από τον Ν. Κεφαλληνιάδη, ο οποίος το αναδημοσίευσε, ενώ τα στοιχεία που αναφέρονται σε αυτό για τον πληθυσμό της πόλης υιοθετήθηκαν -χάρη και στη γλαφυρότητα της περιγραφής του συγγραφέα- από ορισμένους μελετητές.¹⁸

Πρέπει να επισημανθεί ότι απουσιάζει κάθε αναφορά στην πηγή του γεγονότος, μία πιο προσεκτική μάλιστα εξέταση όσων αναφέρονται σε αυτό δείχνει ότι περιέχει ιστορικές ανακρίβειες. Παρουσιάζει έτσι μία διαδικασία καταγραφής του πληθυσμού που δεν συνάδει με τα ισχύοντα της εποχής ούτε απαντά σε άλλες πηγές (εφόσον κάνει λόγο για απογραφή που έγινε σε συγκεκριμένη μέρα και ώρα με προσέλευση των κατοίκων ανά μιλιέτ), αναφέρει οθωμανικά αξιώματα (όπως για παράδειγμα καϊμακάμης, ζαπιές) που αντιστοιχούν σε μεταγενέστερη εποχή, κάνει λόγο για λειτουργία πολυάριθμων και μεγάλων βυρσοδεψείων κλπ [...]. Η περιγραφή λοιπόν μοιάζει φανταστική. Ενδεχομένως απηχεί κάποιες μνήμες συμβάντων, ή τις συχνές στη ναξιακή βιβλιογραφία αναφορές στις αντιπαραθέσεις μεταξύ των θρησκευτικών ομάδων του νησιού.¹⁹ Νομίζω όμως ότι, εφόσον δεν έχει εντοπιστεί η πηγή της προέλευσής της, δεν μπορεί να θεωρείται ιστορικά έγκυρη.

¹⁶ Η συστηματική διερεύνηση των οικισμών που αναφέρονται στα κατάστιχα απαιτεί διεξοδικότερη εργασία. Ας σημειωθεί μόνο εδώ τα Περιχώρα που εμφανίζονται στα κατάστιχα του 18^{ου} αιώνα έχουν περιλάβει οικισμούς κοντινούς στη Χώρα που παλιά προφανώς καταγράφονταν στο Μπούργο. Ο οικισμός Σίφωνες, ενώ αναφέρεται στην απογραφή του 1670 και του 1708 από κοινού με την Κεραμωτή στα κατάστιχα του 18^{ου} αιώνα δεν υπάρχει πλέον (βλ. για την πρώτη μαρτυρία του χωριού Μ. Κορρές, «Τα χωριά της Νάξου και η παλαιότερη μνεία των ονομάτων τους», *Πρακτικά του Β' Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, επιμ. Ι. Προμπονάς, Στ. Φαρράς, Αθήνα 2003, σ. 294). Επίσης το χωριό Τζίτζαμο που αναφέρεται από κοινού με τα Λαγκάδια στις πηγές του 1670 και του 1708 απουσιάζει στα κατάστιχα του 18^{ου} αιώνα (ο Μ. Κορρές, *ό.π.*, σ. 294, υποστηρίζει ότι βρίσκεται στην περιοχή του νεκροταφείου του σημ. χωριού Γλινάδο). Ο οικισμός Κουτζοχεράδος το 1955 μετονομάστηκε σε Χείμαρρος.

¹⁷ Βλ. εφ. *Φωνή Νάξου-Πάρου*, αρ. φ. 133, 5 Αυγούστου 1928.

¹⁸ Βλ. Ν. Α. Κεφαλληνιάδης, *Παράξενες ιστορίες στο Αιγαίο (17^{ος}-20^{ός} αιώνες)*, Αθήνα 1987, σ. 83-85. Αξιοποίηση της απογραφής βλ. Αντ. Αγιοπετρίτης, «Η εξέλιξη του πληθυσμού της Νάξου», *ό.π.*, σ. 88.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά Π. Ζερλέντης, *Φεουδαλική πολιτεία εν τη νήσω Νάξω*, Ερμούπολη 1925, σ. 25-41, Μεν. Τουρτόγλου, «Φορολογικές διενέξεις 'Φράγκων' και 'Ρωμαίων' στη Νάξο κατά την Τουρκοκρατία», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 14 (1993), σ. 37-48.

Θα άξιζαν όμως ένα σχόλιο οι αριθμοί που αφορούν τις επιμέρους θρησκευτικές ομάδες. Η καθολική κοινότητα λοιπόν του νησιού το 1754 εμφανίζεται να απαρτίζεται από 324 πρόσωπα. Ο αριθμός αυτός δεν αψίσταται από άλλες εκτιμήσεις, κυρίως περιηγητών και καθολικών ιερέων, που συγκλίνουν ότι στον 18^ο αιώνα και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα οι Καθολικοί της Νάξου, έχοντας παρουσιάσει μία μικρή μείωση σε σύγκριση με τον 17^ο αιώνα, είναι πλέον σταθερά περί τους 300-400 (ενδεικτικά: 1710 Castelli 400, 1744 Razolini 400, 1770 Krienen 300, 1793 Olivier 600, 1806 Leake 350, 1810 Guilford 300, 1828 Dupre 360).²⁰

Αντίθετα, ο αριθμός των 283 Εβραίων είναι ανυπόστατος. Είναι γνωστές ενδείξεις εβραϊκής παρουσίας στη Νάξο, που εξαντλούνται όμως κατά κύριο λόγο σε εβραϊκά ονόματα που εντοπίζονται σε νοταριακά έγγραφα, κυρίως του 16^{ου} αιώνα, όπως και στην ονομασία της πύλης της «Εβριακής», και στη γειτονική ομώνυμη περιοχή έξω από τον Μπούργκο.²¹ Αντίθετα απουσιάζουν μαρτυρίες για ύπαρξη εβραϊκού πληθυσμού στα περιηγητικά και άλλα ντοκουμέντα που αναφέρονται στον πληθυσμό. Επομένως, η ύπαρξη στη Νάξο τον 18^ο αιώνα εβραϊκής κοινότητας, και μάλιστα τόσο ισχυρής ώστε να αριθμεί περίπου τρεις εκατοντάδες ανθρώπους, θα πρέπει, με την μέχρι τώρα τουλάχιστον γνωστή τεκμηρίωση, να αποκλειστεί.²²

Αντίθετα η παρουσία 16 Τούρκων και 22 Αρμενίων για την οποία γίνεται επίσης λόγος στην προβαλλόμενη ως απογραφή του 1754 είναι λογιχοφανής. Πράγματι στο πρώτο μισό του 17^{ου} αιώνα ζούσαν λίγες δεκάδες Τούρκων στη Νάξο, που έχουν αφήσει ίχνη στο νοταριακό υλικό της εποχής.²³ Παρότι, φαίνεται ότι αποχώρησαν στη διάρκεια των Τουρκοβενετικών πολέμων, ενδέχεται να διέμεναν στο νησί κατά διαστήματα λίγοι Οθωμανοί, κυρίως πρόσωπα σχετιζόμενα με την οθωμανική διοίκηση. Μια ισχνή παρουσία Αρμενίων επιβεβαιώνεται επίσης από το ναξιακό νοταριακό υλικό του 18^{ου} αιώνα.²⁴

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή προσέγγιση του ζητήματος του πληθυσμού της Νάξου σε μία μακρά περίοδο για την οποία δεν διαθέτουμε απογραφικά, στατιστικά δεδομένα θα ήθελα να επανέλθω στο αρχικό ερώτημα. Δεν γνωρίζουμε, και κατά πάσα πιθανότητα δεν θα μάθουμε ποτέ, τον ακριβή πληθυσμό της Νάξου και των οικισμών της, τον 17ο, τον 18ο ή τον αρχόμενο 19^ο αιώνα. Η συστηματική «βάσανος» όμως των πηγών, η συνδυαστική αξιοποίηση μαρτυριών, πληροφοριών και ενδείξεων και η ετοιμότητα των ερευνητών να αξιοποιήσουν τεκμήρια, που εκ πρώτης όψεως δεν ανήκουν στο θεματικό αυτό κύκλο, ακόμη εντέλει και η «κατασκευαστική» ικανότητα του ιστορικού, ο οποίος μέσω επεξεργασίας και λογικών αναγωγών επί των υπαρχόντων τεκμηρίων καλείται να εκμαιεύσει ή να διασταυρώσει μία έμμεση ένδειξη, μπορούν να αποκαταστήσουν τα αδρά

²⁰ Υπάρχουν βέβαια και κάποιες μαρτυρίες όπως του Choiseul-Gouffier το 1776 ή του Clarke το 1800 που ανεβάζουν τον αριθμό των Καθολικών σε 1.200 ή σε 3.000 άτομα αντιστοίχως, αλλά αυτές πρέπει να θεωρηθούν εσφαλμένες, βλ. Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες*, σ. 211-213.

²¹ Βλ. σχετικά Aglaia Kasdagli, *ό.π.*, σ. 27-28. Για τη θέση της Εβριακής βλ. Π. Ζερλέντης, «Διαμάχη εν Νάξω Καστριών και Νεοχωριτών», π. *Παρνασσός* 11 (1887), σ. 409-410.

²² Ο ίδιος συγγραφέας αναφέρεται επίσης σε άλλο δημοσίευσμά του και σε άλλη σε σύγκρουση μεταξύ χριστιανών και Εβραίων της Νάξου που έλαβε χώρα το 1758, χωρίς όμως και πάλι να μνημονεύεται η πηγή, βλ. Γ. Βαρδής, «Από τα ιστορικά ανέκδοτα της Νάξου», *Κυκλαδικόν Ημερολόγιον* 1929, Ερμούπολη, σ. 142-145.

²³ Βλ. σχετικά Aglaia Kasdagli, *ό.π.*, σ. 26-27. Βλ. επίσης μαρτυρίες για την ύπαρξη Τούρκων στο νησί στο δημοσίευμα του Αντ. Φλ. Κατσουρού, «Οι Τούρκοι της Νάξου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, 9 (1971-1973), σ. 152-180.

²⁴ Βλ. Στέφ. Ψαρράς, «Σπαράγματα από ένα ναξιακό συμβολαιογραφικό αρχείο», *Πρακτικά του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου με θέμα: «Η Νάξος δια μέσου των αιώνων»*, επιμ. Ι. Προμπονάς, Στ. Ψαρράς Αθήνα 1994, σ. 634.

χαρακτηριστικά της κατοίκησης του νησιού και να αναδείξει ενδιαφέρουσες πλευρές της ιστορίας του πληθυσμού του.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ,
17^{ος} - ΑΡΧΕΣ 19ου αι.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	ΠΗΓΗ
1637	6.000 κάτοικοι	L. Tubino (αποστολικός επισκέπτης)
1638	6.700 κάτοικοι	Fr. Lupazzolo (αποστολ. επισκέπτης)
1667	6.000 κάτοικοι	Sebastiniani (αποστολικός επισκέπτης)
1675	7.000 κάτοικοι	P. Ricaut
1675	5.000 κάτοικοι	B. Randolph
1678	6.000 κάτοικοι	Venier (αποστολικός επισκέπτης)
1700	7.000 κάτοικοι	A. Giustiniani (επίσκοπος Σύρου)
1700	8.000 κάτοικοι	Pitton de Tournefort
αρχές 18ου αι.	10.000 κάτοικοι το πολύ	Tarillon (ιησουΐτης μοναχός)
1710	5.000 κάτοικοι	Castelli (αποστολικός επισκέπτης)
1744	4.000 κάτοικοι	Razolini (αποστολικός επισκέπτης)
1768	5.000 κάτοικοι	J. H. von Riedesel
1770	10.000 κάτοικοι	P. di Krienen
1776	6.000 κάτοικοι	Choiseul-Gouffier
1789	8.000 κάτοικοι	Frieseman
1793-9	10.000 κάτοικοι	G. A. Olivier
1800	18.000 κάτοικοι	E. D. Clarke
1806	16.000 κάτοικοι	W. M. Leake
1810	18.000 κάτοικοι	λόρδος Guilford
1810	20.000 κάτοικοι	J. Galt
1816	15.000 κάτοικοι	W. Turner

Πηγή: Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος} – αρχές 19^{ου} αιώνα*, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 27, Αθήνα 2004, σ. 49 και 211-213.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Κατανομή των χανέδων της Νάξου ανά οικισμό, 1670 και 1708

Οικισμός	1670 (χανέδες)	1708 (χανέδες)	ΥΨΟΜΕΤΡΟ
Χωριά Χαρκίου	73	40	260
Δαμαριώνας	73	53	310
Καλόξυλος	62	27	300
Τσικαλαριό – Κουτζοχεράδος	30	21	280 - 250
Μονίτσια (σημ. Ράχες)	16	12	280
Ακάδημοι	28	19	290
Κεραμείο – Μετόχι	20	15	320
Φιλότι	33	23	400
Βουρβουριά		15	270
Πύργος	13	6	
Άγιος Βλάσης	11	5	
Μονή	40	23	460
Κυνίδαρος	46	30	400
Σίφωνες – Κεραμωτή	19	7	630 - 460
Απεράθου	196	119	600
Βόθροι	}	13	
Σκαδό	} 52	16	580
Κωμιακή (σ. Κορωνίδα)	22	21	550
Απάνω Σαγκρί	13	5	210
Κάτω Σαγκρί	20	10	180
Τζιτζαμο - Λαγκάδια	34	29	
Μέλανες	15	10	150
Ποταμιά	24	8	150
Μπούργος	260	157	10
Κάστρο	180	99	10++
ΣΥΝΟΛΟ	1280	783	

Πηγές:

Οθωμανική καταγραφή 1670: B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonization Latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, Κωνσταντινούπολη 1982, σ. 308-309 και 310.

Καταγραφή 1708: Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου, Λυτά φύλλα λογαριασμών, Φακ. Α', έγγρ. 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Αριθμός υπόχρεων δεκατίας στα φορολογικά κατάστιχα των ετών,
1784, 1785, 1787, 1788, 1789, 1793, 1804

Οικισμός	1784	1785	1787	1788	1789	1793	1804
Κάστρο	121	124	127	124	126	121	102
Μπούργο	26	24	32	36	34	36	35
Κωμιακή	7	7	7		7	7	8
Βόθροι	19	8	20	19	19	20	21
Καλόξυλος	9	9	14	14	14	13	16
Φιλότι	6	6	6	6	6	6	5
Δαμαριώνας	10	10	11	10	11	10	15
Βουρβουριά	4	4	7	17	7	7	7
Κουτσοχεράδος	7	7	10		10	8	11
Μονίτσια	4	4	4	4	4	5	4
Χαλκί	9	3	10	12	19	10	8
Κυνίδαρος	10	10		12	12	14	9
Κεραμωτή	3	3		3	22		3
Σαγκρί	19	14	19	19		21	24
Απεράθου	33	54	35	36	28	34	37
Μονή	7	7		8		9	10
Περίχωρα	104	108	124	119	108	119	131
Εγγαρές	16	15		17	18	18	23
Μέλανες	13	13	14	16	16	16	18
Ποταμιά	10	10	14	12	11	12	11
Χωρίς ένδειξη τόπου	2						
ΣΥΝΟΛΟ	439	440	454	484	472	486	498

Πηγή: Αρχείο Καθολικής Αρχιεπισκοπής Νάξου, V. Οικονομικό Αρχείο, Φορολογικά και Λογιστικά κατάστιχα, αρ. 2, 5, 7, 8, 9, 17, 28.

Σημείωση: Οι αριθμοί με πλάγιους χαρακτήρες χρήζουν περαιτέρω επιβεβαίωσης.

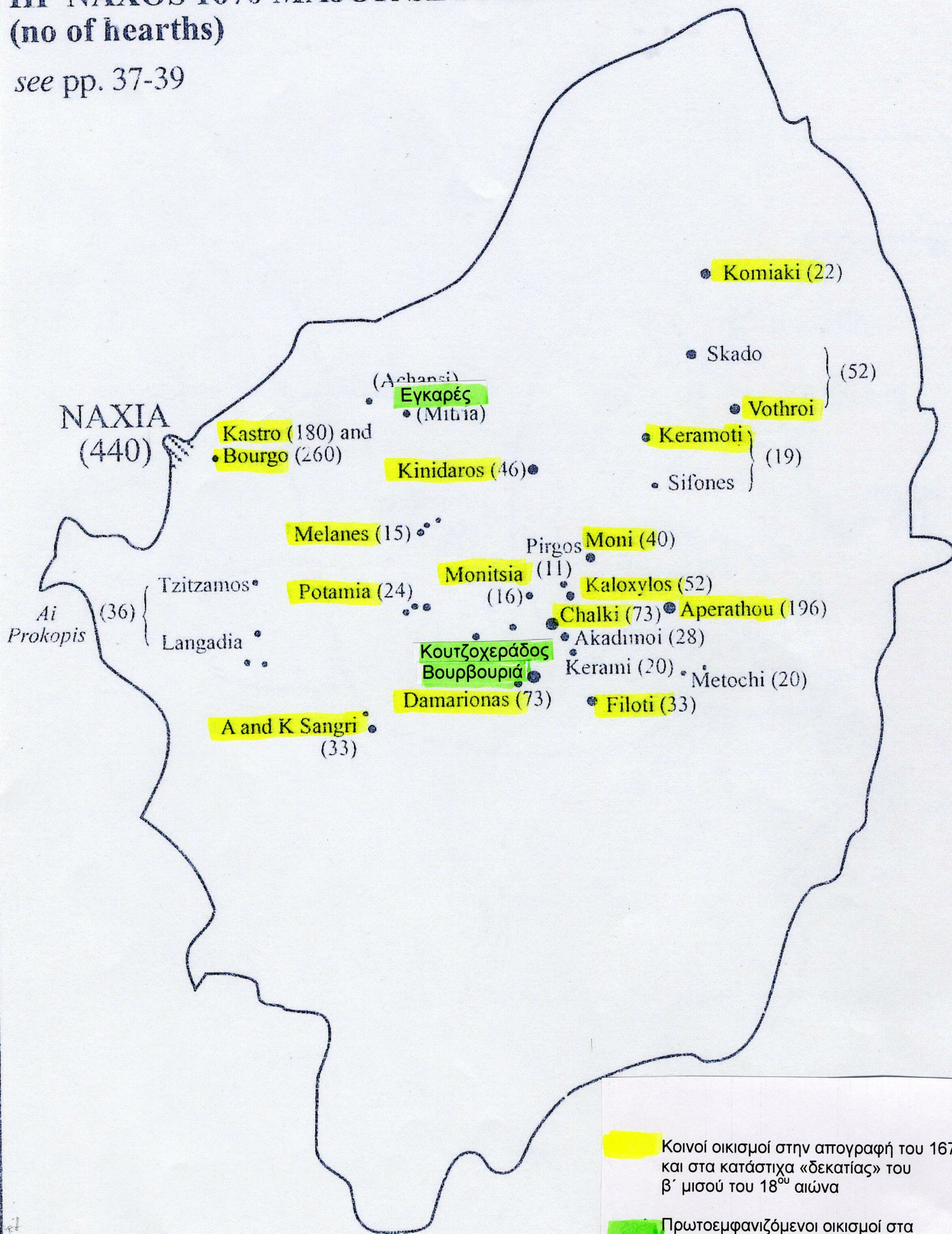
Λεζάντα

Χάρτης 1

Οικισμοί της Νάξου και 1670 και στα τέλη του 18^{ου} αιώνα. Ο χάρτης δημοσιεύεται στο Aglaia E. Kasdagli, *Land and marriage settlements in the Aegean. A case study of seventeenth-century Naxos*, Βενετία 1999, σ. 419.

III NAXOS 1670 MAJOR SETTLEMENTS (no of hearths)

see pp. 37-39

Κοινός οικισμός στην απογραφή του 1670 και στα κατάστιχα «δεκατίας» του β' μισού του 18^{ου} αιώνα

Πρωτοεμφανιζόμενος οικισμός στα κατάστιχα «δεκατίας» του β' μισού του 18^{ου} αιώνα